

Unha aproximación ós *ditados tópicos* ourensáns nos materiais do *Diccionario geográfico popular de España*

Xosé-Afonso Álvarez

David Rodríguez Lorenzo

Damián Suárez Vázquez

(Instituto da Lingua Galega, Universidade de Santiago de Compostela)

En números anteriores de *El Extramundi* fixemos unha breve introdución ó proxecto de *Diccionario geográfico popular de España* emprendido por Camilo José Cela. Recuperaremos aquí unhas notas. O Premio Nobel sempre estivo interesado na cultura popular e deu proba dese aprecio non só no numeroso material filtrado nas súas novelas, senón tamén, por exemplo, nos seus recoñecidos libros de viaxes. Dentro das extensas e variadas manifestacións desta cultura, interesouse especialmente polos *ditados tópicos*, isto é, calquera palabra ou enunciado que conteña algún topónimo ou faga referencia a unha determinada entidade de poboación, concepto moi amplo que inclúe alcumes, cantigas, refráns ou xentilicios.

Coa intención de facer unha recolla sistemática deste material, CJC emprendeu un ambicioso proxecto, o *Diccionario geográfico popular de España*, que comezou con baleirados de material impreso e con enquisas sobre o terreo. Evidentemente, non era factible levar a cabo este proxecto contando só coas mans de Cela e algunha axuda esporádica, polo que se pediu a axuda dun dos poucos corpos funcionariais estendidos por todo o territorio español: os carteiros. A través das Xefaturas de Correos, os traballadores postais recibiron un cuestionario con preguntas sobre os xentilicios e alcumes da localidade que servían ou doutras veciñas (é sabido, e constatarémolo neste artigo con algúns exemplos, que o enxeño popular é máis vivo en cualificar os veciños do que describirse a si propios). O proxectado *Diccionario geográfico popular de España* non chegou a completarse, pois só se publicou (en 1998) o primeiro volume, dedicado ós *ditados tópicos* que conteñen a palabra *España* ou o xentilicio *español*.

As respostas inéditas dos carteiros consérvanse actualmente na Fundación Camilo José Cela en Iria Flavia, que en xullo de 2008 asinou un convenio coa Universidade de Santiago de Compostela, a través do Instituto da Lingua Galega, para dixitalizar, estudar e divulgar as referidas ó territorio galego. Descontadas as fichas en branco ou que non contiñan informacións relevantes, o corpus abrangue 1338 fichas, das cales 372 corresponden á provincia de Ourense. Examinaremos a seguir algunha da rica información que conteñen.

Indícasenos a miúdo nos cuestionarios que Ourense é a *terra da chispa* e que os seus habitantes levan o alcume de *afiadores* ou *paragiñeiros*. En efecto, os ourensáns desempeñaron estes oficios, non só na súa provincia, senón que tamén ofreceron os seus servizos polas terras veciñas e as que non o son tanto, acompañados sempre da súa roda de afiar, da que saían faíscas cando se limaban os metais, de aí o alcume de *terra da chispa*. Cantan en Nogueira de Ramuín, un dos concellos que viu nacer máis destes traballadores, o seguinte: *Todos somos afiladores / todos somos de por alá / todos somos afiladores / todos sabemos afilar*. A maioría dos lectores coñecerá a famosa cantiga *No hay quien pueda / no hay quien pueda / con la gente marinera/ marinera, pescadora / no hay quien pueda / por ahora*. Pois ben, nunha ficha procedente de

Ourense capital este canto foi transformado no seguinte: *No hay quien pueda / no hay quien pueda / con la gente paraguiera / paraguiera, afiladora / no hay quien pueda / por ahora.*

Como salta á vista, os oficios que teñen presenza forte nunha determinada localidade son un dos recursos máis habituais para poñerlles alcumes ós seus habitantes. Un exemplo constitúeno os residentes no concello de San Cristovo de Cea, de quen se nos di en repetidas ocasións que son *panadeiros*, por causa da sonda e presenza do seu pan, que agora está amparado por unha indicación xeográfica protexida. A cousa vén de vello, pois parece que tal actividade estivo ligada á fundación do mosteiro de Oseira e que xa no século XIII hai documentos que falan de dito pan; no Catastro de Ensenada, realizado a mediados do s. XVIII, dos 82 veciños censados (non todos os habitantes, ou *almas*, eran considerados *veciños*), 15 declaraban ter como oficio o de panadeiro. Non son raros no noso corpus os casos de alcumes creados a partir dunha profesión: segundo contan en Maceda, os da parroquia de Tioira son *cocebarros*, mentres que os do Covelo, no veciño concello de Xunqueira de Ambía, levan o alcume de *zapateiros*.

Tampouco faltan as designacións inspiradas nos recursos naturais do territorio, isto é, plantas salvaxes ou cultivadas que abundan na zona. Facendo referencia á leña miúda, os habitantes de Armariz, no concello de Nogueira de Ramuin, reciben a alcuña de *charamugas* e, para facer burla deles, os seus veciños cántanlles: *Charamugas, / encendedes o forno con carpazas / e sáenvos as tortas crúas!* Outro nome para a carpaza (ou, cando menos, para unha súa parente, porque hai varias especies semellantes e as designacións entrecrúzanse), planta que cobre moitos centos de hectáreas galegas, é *torga*, e os habitantes da Gudiña levan o alcume de *torgueiros*. A *nabiña* é a semente do nabo ou, por extensión, de calquera hortaliza. Precisamente, os poboadores de Podentes, no concello ourensán da Bola, son alcumados *nabiñeiros* e, segundo consta na ficha recollida na localidade, eles denominan *garabulleiros* os seus veciños de Soutomel; o *garabullo* pode ser un tipo de garavanzo ou chícharo, pero normalmente designa un pau seco que se usa para facer o lume, co que volveríamos ós nomes que abrían este parágrafo, constatando o enxeño popular, que consegue acuñar tantos alcumes para falar do mesmo. A xente de Vilanova dos Infantes (Celanova) son *ceboleiros*. Nalgúns casos, a referencia a unha planta ten outras connotacións. O carteiro de Melias, en Coles, indícanos que os habitantes do dito lugar son os *perixeles*, pero, de facerlle caso (non parece que sexa moi imparcial), non sería porque abundase o perexil nesa zona, senón porque é un *calificativo que apunta no solo al aspecto físico de fresca y lozanía, sino también al psicológico de soltura y gracejo más para ostentar que para ser.*

Noutros casos, son os animais os que se toman para crear unha designación. Os de Cambeiro (Coles) son *ovelleiros* e os seus veciños de San Eusebio da Peroxa son coñecidos como *pericas*, referíndose ó mesmo animal. En ocasións, a explicación non é a que parece. Cando lemos nunha ficha que *pra porcos, os de Amoeiro*, non se quere dicir que a hixiene dos habitantes deste concello ourensán sexa defectuosa, senón que a súa feira de gando tiña sonda polo ben mantidos que estaban os porcos que alí se vendían. Porén, si que hai casos en que a escolla dun determinado animal parece motivada por un desexo de facer burla, como pode ser *escaravellos* para os habitantes de Castromarigo, no concello da Veiga.

Hai ocasións en que o alcume ten unha motivación máis sinxela, a localización xeográfica do lugar en cuestión. Por exemplo, a xente de Chandrexa de Queixa leva o alcume de *montañeses*, o que non sorprende, pois a capital do concello está situada a 997 metros sobre o nivel do mar. Os de Manzalvos (A Mezquita) recibiron o nome de

raiotos e, efectivamente, a Raia, a fronteira entre Galicia e Portugal, está a un quilómetro e medio dese lugar.

Porén, a maioría de alcumes teñen unha intención lúdica, a exaltación das propias virtudes e o escarnio dos veciños. Non debe creerse que haxa razóns obxectivas de fondo, polo menos na maioría dos casos, senón que moitas composicións están motivadas por elementos tan banais, como a rima. Damos dous exemplos: a xente da Mezquita declarou que o veciño de Castromil é coñecido como *empinabarril* e os habitantes de Amoeiro afirman, sobre eles mesmos, que *pra viño, o Ribeiro, e pra nenas guapas, o chao de Amoeiro*. É claro que se os nomes das localidades tivesen letras distintas, as descrições serían forzosamente outras. Ás veces non se trata só dunha rima, senón que se fan xogos de palabras: un carteiro escribe que o alcume da xente de Bande é o de *bandido*.

Nalgúns casos, o que recollemos son ditos ou cantigas que gaban os habitantes da propia localidade servida polo carteiro que enviou a ficha a CJC. En Castrelo do Miño afirmase que *Se queres tomar un bon viño, ó pasar polo Ribeiro vai por Castrelo de Miño*, pero as habelencias poéticas da xente (ou do carteiro!) de San Estevo de Ribas do Sil son maiores, xa que nos recitan na súa ficha os seguintes versos: *Na vila de San Esteban / da ribeira do Sil / érguese o noso convento / de maxestade entre mil. / Por monxes benedictinos / esta xoia foi erguida / pra que na terra dos celtas / houbera esta ledicia*. Noutros casos, o talento lírico inspírase noutras fontes. Parágrafos atrás falamos da canción *No hay quien pueda...*, pois ben, en Loeda, parroquia de Piñor, cóntasenos que *con los de Loeda / no hay quien pueda / porque somos del arte de la madera*, xa que nese lugar había varios aserradeiros.

Pero non é esta a situación máis frecuente. Máis gusto que botarse flores dá meterse cos veciños, e se é posible facer as dúas cousas a un tempo, mellor que mellor. Son típicas as rivalidades entre aldeas veciñas, e o carteiro de Piñeira de Arcos (Sandiás) fai un relato pormenorizado dos piques coa capital do concello: *Sandiás, la cabeza del ayuntamiento, dista de Piñeira tres kilómetros. Las relaciones son hoy cordiales; pero no lo debieron ser antaño, pues los de Piñeira decían de Sandiás: “Ó pasar por Sandiás, mira pra diante e pra atrás”, y los de Sandiás replicaban: “Ó pasar por Piñeira, pata lixeira, pata lixeira”. Estos refranes son de los tiempos bárbaros en que en las fiestas de aldea se desafiaba a los eternos rivales gritando: “Quen me díe un pau, doulle un peso” o “Vivan los de Lalín con razón ou sin ela”. Esto ya no se lleva, entre otras razones, porque ya no hay fiestas de aldea, pues los mozos se hallan por Centro Europa*.

Encontramos no material innumerables exemplos de cantigas deste tipo. Así, os de Corvelle (concello da Peroxa), celosos da boa sona dos caldos veciños, denuncian na súa ficha que *Os da Ribeira presumen de que teñen viño, pero veñen a Corvelle cando queren untar o fuciño*. Os habitantes da parroquia de Toén, no concello do mesmo nome, situado na periferia de Ourense capital, teñen moi clara a súa opinión sobre dúas parroquias veciñas: *En Toén vale quen ten; Por Mugares pasa e non te pares; por Untes pasa e non preguntes*. É curioso que en Untes se recollera, en cambio, *Untes, terra de bon viño; cando pases por Untes, bebe e non preguntes*. Non ten mellor sona a xente de Cea nin a de Oseira, pois nunha ficha advertíusenos de que *Amigos de Cea / e compadres d’Oseira / traelos de lado / como a faltriqueira*.

Como sinalamos anteriormente e se puido constatar ó longo deste artigo, a grande maioría dos alcumes valorativos, tanto positivos coma negativos, non obedecen a causas obxectivas, senón que se constrúen en función da rima. Noutras ocasións, o que comprobamos é a existencia dunhas estruturas *preconstruídas* en que se insiren os

nomes dos que se queren facer burla. No artigo publicado no número 61 de *El Extramundi* copiábase a recomendación *Vacas de Mandaio e nenas de Cesuras, aparta delas como de Xudas*. Pois ben, na Mezquita recolleuse a seguinte composición: *Vaca de Manzalvos e muller da Mezquita, quita, quita*. Nese mesmo número dábanse numerosos exemplos dunha cantiga moi coñecida en toda Galicia: *Os de Curtis mataron un burro, / os de Teixeira comérono crudo, / i-os de Fisteus mandaron recado, / que lles gardaran a punta do rabo*. E en Ourense non faltan exemplos de textos semellantes. En Razamonde (concello de Cenlle) dise que *Os de Razamonde mataron a burra, os de Xubín comérona cruda e os de Prado mandaron recado que lles gardaran a punta do rabo*. A versión de Untes (concello de Ourense) é *Os de Canedo mataron o burro, os de Palmés comérono crudo e os de Santa Cruz mandaron recado que lles deixaran a punta do rabo*. Hai incluso unha versión en castelán lixeiramente adaptada, coa que finalizamos esta breve escolma: *Los de Quereño matan al lobo, los de Sobredo lo comen todo, los de Pumares mandan razón que le manden la lengua y el rabo*.

Consideramos que esta pequena mostra xustifica o interese do proxecto de edición dos materiais galegos do *Diccionario Geográfico Popular*. Nunha segunda fase está prevista a incorporación doutros materiais, procedentes de refraneiros, cancioneros ou, incluso, da colaboración dos propios habitantes, que queiran compartir os seus coñecementos e ampliar, así, o noso rico patrimonio cultural.